

ПРАВОВА РЕФОРМА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВОВОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНУ

LEGAL REFORM: THEORETICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF LEGAL DEFINITION OF TERMS

Сердюк В.О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Національного університету державної податкової служби України

Автор визначає загальні особливості організації та проведення правової реформи в Україні. Особлива увага приділена термінологічним аспектам поняття «правова реформа».

Ключові слова: правова реформа, реформа правової системи, судово-правова реформа, судоустрій.

Автор определяет общие особенности организации и проведения правовой реформы в Украине. Особое внимание уделено терминологическим аспектам понятия «правовая реформа».

Ключевые слова: правовая реформа, реформа правовой системы, судебно-правовая реформа, судоустройство.

Author identifies common features of organization and legal reform in Ukraine. Paying special attention terminological aspects of the concept of «legal reform».

Key words: legal reform, reform of the legal system, judicial reform, the judicial system.

Постановка проблеми. Із прийняттям чинної Конституції України український конституціоналізм істотно збагатився не лише якісно новою системою прав і свобод людини і громадянина та їх гарантій, а й принципово новою системою народовладдя – форм безпосереднього народовладдя, організації і здійснення державної влади, місцевого самоврядування та інших інститутів влади.

Як наслідок, у політичне життя, поряд із виборами, увійшли всеукраїнські та місцеві референдуми, остаточно утвердились або були створені нові інститути державної влади: Президент України, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, державна влада стала здійснюватися шляхом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, стала функціонувати система місцевого самоврядування.

Проте українське суспільство та Українська держава остаточно не обрали ані виборчої системи щодо формування парламенту, ані форми державного правління, які залишаються змішаними, перехідними, повільно здійснюються парламентська, адміністративна та судова реформи, не створено передбаченої чинною Конституцією України правової основи організації і діяльності органів державної влади [1, с. 17].

Деякі аспекти досліджуваного питання були предметом наукового аналізу таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як С. Алексєєв, Д. Белов, І. Біля, С. Бобровник, Н. Железняк, В. Ковальський, Я. Ленгер, М. Онищенко, М. Орзіх, Н. Пронюк, В. Селіванов, О. Скакун, Ю. Тихомиров, М. Хаустова, Ю. Шемшученко тощо.

Мета статті – окреслити основні теоретико-правові підходи щодо визначення поняття «правова реформа» в контексті здійснення судово-правової реформи в Україні, дослідити її складові елементи, намітити шляхи подальшої розбудови.

Виклад основного матеріалу. «Реформа, – говорить у Великому енциклопедичному словнику, – це перетворення, зміна, перебудова якої-небудь сторони громадського життя; це нововведення будь-якого змісту [2, с. 1014]. Під словом «реформа» звичайно розуміється повільне, поступове перетворення політичної й економічної системи, причому, як правило, «зверху», на відміну від «революції» – швидкого радикального перевороту «знизу». У марксистському дискурсі реформа і революція відрізняються за їхнім ставленням до наявної «суспільно-економічної формації», що повинні послідовно змінювати одна одну: реформа – це зміна в рамках даної «суспільно-економічної формації», революція – зміна формації як такої. У будь-якому випадку мається на увазі, що і реформа, і революція – це те, що завжди змінює гірше на краще, «менш прогресивне» на «більш прогресивне» і навіть «реакційне» на «передове». Якщо радянська історична (та й юридична) наука завжди віддавала перевагу революції, то сьогодні на першому плані, як правило, – реформи [3, с. 58].

Виходячи загального визначення поняття «реформа», нам необхідно вийти на параметри перетворень у сучасному суспільстві. Як стверджує російській науковець Ф. Сафін, правова реформа – це не стільки реформа в правовій сфері, скільки нововведення в широкому законодавстві, обумовлені новими суспільними потребами. Правова реформа – це таке глибоке удосконалювання законодавства, що спрямовано на створення якісно нових суспільних відносин [4, с. 81].

От як трактує поняття правової реформи Б. Топорнін: «Нинішня реформа, – пише він, – може принести успіх тільки в тому випадку, якщо вона знайде відповіді на всі головні питання, що задає нам життя. Тому бачити в реформі самоціль, перетворювати її в переважно ідеологічну, швидкопливну кампанію значило б із самого початку нівелювати її сутність та

мету. Правова реформа, насамперед, дозволяє нам «звірити годинник», співвіднести правовий розвиток, усю юридичну практику з обраними ідеалами і принципами, реально оцінити досягнуте. Адже, в кінцевому рахунку, всі реформи служать головному суспільному інтересу – благо людини, яка повинна жити в умовах гарантованих прав і свобод, високого рівня культури, науки й освіти, матеріальної забезпеченості та безпеки [5, с. 35].

Розуміння правової реформи в Україні досліджував О. Ющик, котрий давав таке її поняття: «Це особливе управлінське рішення, що його приймає верховна державна влада (правляча еліта), яка змушена об'єктивно змінюваними умовами функціонування державного апарату відновлювати єдність цього апарату (державної влади) і остільки є заінтересованою у свідомій зміні названого функціонування; рішення, реалізація якого в реорганізуючій діяльності державного апарату має результатом утвердження нового режиму законності, що виступає як ціль здійснюваних даною владою перетворень» [6, с. 88]. Аналіз цього визначення дає нам підстави поділяти думку українського науковця В. Лемака, що таке поняття є відображенням «вузького підходу» до розуміння правової реформи, оскільки воно ототожнює правову реформу лише із змінами умов функціонування апарату [7, с. 90].

В.Горобец ще у 1992 році подав таке визначення правової реформи: «Це якісне оновлення і удосконалення законодавства, практики його застосування, підвищення ролі і значення судової влади, суду, правоохоронних органів, досягнення необхідного рівня правової культури, що мають своєю метою створення основ правової держави». Цей учений відзначає, що правова реформа виступає, з одного боку, умовою якісної зміни суспільства, бо від неї залежить законодавче забезпечення реалізації інших реформ, але, з іншого боку, сама вона є складовою частиною цих перетворень. Аналізуючи дане положення, В. Горобец вказав на інтегруючу роль правової реформи в процесі змін всієї системи суспільних інститутів [8, с. 9].

Російські дореволюційні юристи (Б. Кистяковський, С. Муромцев, Н. Коркунов, Л. Петражицький та ін.) розглядали правову реформу як прикладну науку, що покликана визначати чинне законодавство і сприяти розробленню досконалішого права. На нашу думку, сучасний зміст даної правової категорії набагато складніший і ширший. Правова реформа – особлива форма виразу державної політики, це засіб юридичної легітимації, закріплення і здійснення політичного курсу країни, волі його офіційних лідерів і владних структур [25, с. 88].

«Під реформою права (правовою реформою), – пише професор Г. Мальцев, – варто розуміти здійснення серії цілеспрямованих перетворень, результатом яких є поступове формування нової правової системи, або поява в діючій системі нових якостей, рис чи істотних ознак. У Російській Федерації, вказує цей вчений, ця реформа почалася і, мабуть, буде продовжуватися в умовах розпаду, ламання і трансформації

фундаментальних суспільних структур, пов'язаних з пошуком російської моделі, ринкової економіки, зміною політичних і правових пріоритетів. Особливості суспільного стану нинішньої Росії роблять правову реформу, як і інші близькі їй реформи, з одного боку, необхідною, а з іншого боку, – надзвичайно важкою, складною і відповідальною» [9, с. 387].

Якщо розглядувати поняття «правова реформа» з точки зору її спрямування, то можна сформулювати й по-іншому: це перехід від соціалістичної правової системи до романо-германської правової системи, від ознак і інститутів першої до ознак і інститутів другої. У зв'язку з цим можна розуміти правову реформу як систему заходів, спрямованих на демонтаж компонентів соціалістичного типу правової системи. За такого підходу правова реформа в сучасній Україні являє собою сукупність політичних, організаційних, законодавчих заходів для усунення сформованої в Радянському Союзі адміністративно-командної системи управління суспільними процесами і введенню в українську дійсність параметрів правової держави, громадянського суспільства та ринкової економіки.

Розробляючи методологічні проблеми вітчизняної юридичної науки як наукової основи перетворень в Україні, інших посткомуністичних країн, трансформації успадкованих від колишнього СРСР правових систем, В. Селіванов пропонує багаторівневу системну характеристику процесу правового реформування, що стосується всіх сфер життєдіяльності соціуму (економіки, влади, політики, права і т.д.), їх взаємозв'язків і взаємодії [10, с. 101]. Адже більшості пострадянських країн належить реформувати не тільки політичну систему (як країнам Латинської Америки, Центрально-Східної Європи), а весь суспільний устрій, економічну систему, політичну свідомість і культуру. Здійснення переходу до демократії, що, за попередніми розрахунками, триватиме 15-20 років [11, с. 3], інтеграції у світове співтовариство вимагають також зміни чинного правового порядку, оновлення законодавства, що суттєвою мірою перешкоджає прогресу економіки і суспільного розвитку. Одночасне становлення політичної демократії і ринкової економіки зумовлює складність і тривалість практичних заходів, невизначеність початкового демократичного законодавства, обмеження демократії [24, с. 65].

Подібність процесів здійснення правової реформи в пострадянських країнах (за винятком країн Балтії), передусім, проявилася в характері еволюції політичної системи, що задекларована у нових конституціях як демократична і відкрита, але насправді реально мало відповідає дійсності. У більшості пострадянських країн спостерігається очевидний компроміс між старим і новим, у той же час особливістю в цих країнах є значною мірою стихійне становлення державності тощо [12, с. 60].

Поряд з різними шляхами виходу із сім'ї соціалістичного права, звуженням постсоціалістичного правового простору [13, с. 117], розвиток правових систем країн соціально-демократичної орієнтації (України, Росії, Білорусі і т.д.) має певні закономір-

ності й відрізняється від еволюції правових систем інших європейських країн. Не дивлячись на активне запозичення досягнень романо-германської і англо-саксонської систем, зберігаються національні правові традиції, менталітет, цінності і норми. І тим не менше у цих країнах, хоча дуже суперечливо, відбуваються поступові позитивні зміни, впроваджуються юридичні здобутки цивілізації у суспільну практику. Ідея людини у праві і законодавстві, державній політиці зумовлює розроблення і запровадження «людиноцентристської ідеології» [10, с. 158], за якою гарантії прав і свобод людини повинні визначати зміст і спрямованість діяльності держав, їх законотворчість.

Варто зазначити, що саме правове реформування в пострадянських країнах інтенсивно декларується як політичний пріоритет. Наприклад, проголошено курс Республіки Казахстан на економічну та політичну реформу, демократизацію інститутів державної влади, розширення повноважень парламенту, посилення відповідальності уряду, реформування державної служби та судової системи; створені нові концепції законотворчої діяльності парламенту та національного законодавства (Програма законодавчого забезпечення реформ і перетворень Президента Туркменистану, План законопроектних робіт Меджилісу) [14, с. 15]; здійснюються реформи на основі нових конституцій і законодавства. У Грузії, як і в інших пострадянських країнах, згідно з Основним Законом 1995 р. запроваджено Конституційний Суд, Раду юстиції, проголошено реформу всіх галузей національного законодавства, його гармонізацію із законодавством ЄС для забезпечення правової основи перехідного періоду [15, с. 249].

Безсумнівно, правова реформа в Україні, розпочалася наприкінці 80-х і на початку 90-х років двадцятого сторіччя і є складовою частиною глобального за масштабами суспільно-політичного відновлення всієї системи економічних, владних, юридичних відносин, що склалися за роки існування Радянської влади, СРСР як тоталітарної, імперської держави. Про неї можна і потрібно говорити так само, як і про політичну реформу, економічну реформу і т.д.

Однак правова реформа за своїми параметрами є більш широкою і глибокою у порівнянні з політичною й економічною реформами. Справа в тім, що саме правова реформа закладає основи проведення і політичної, і економічної реформ. Без відповідного правового оформлення в громадянському суспільстві неможливо провести і політичні, і економічні реформи. Саме тому ми не можемо погодитися із судженнями, що зустрічаються як на практиці, так і в науковій літературі про правову реформу як захід, спрямований на перетворення лише діяльності судових, правоохоронних органів і органів юстиції [1, с. 18]. Зрозуміло, можна говорити про судову реформу як складову частину правової реформи, про реформу діяльності органів юстиції і т.д. Але ці реформи будуть лише елементами правової реформи, а остання не обмежується тільки перетвореннями в сфері діяльності судових, правоохоронних органів і органів

юстиції, а охоплює всі сфери життя в громадянському суспільстві [4, с. 90].

З цієї точки зору доцільно вказати на два терміни що є предметом постійних академічних дискусій: «правова реформа» та «державно-правова реформа». З приводу цього О. Ющик відзначає, що «правова реформа має сенс лише як державно-правова реформа, що передбачає, одночасно із зміною, так би мовити, правової матерії відповідні перетворення державних структур і способу їх функціонування... таким чином, правова реформа (державно-правова реформа) виступає як зміна державним апаратом законодавчих, адміністративних і правоохоронних державних інститутів, умов і порядку їх функціонування, тобто зміна відповідних загальних функцій державного управління» [6, с. 71].

Зауважимо, що ототожнення правової та державно-правової реформи підтримується й іншими українськими вченими, проте обсяг поняття істотно розширюється. Такі дослідники, як В. Шакур і А. Колодій вказують, що під правовою реформою варто розуміти «всеохоплюючу та системну програму заходів, які спрямовані на створення й забезпечення ефективного функціонування правової системи». Названі вчені надалі говорять вже про державно-правову реформу, під якою розуміють соціально-системну діяльність, спрямовану на реформування процесів правоутворення, правореалізації та охорони права. Насамкінець, ці ж дослідники вказують, що «навіть на рівні здорового глузду зрозуміло, що ця реформа має містити реформування державно- і недержавно-правових інститутів, систему і структуру права і законодавства, процес його виникнення, дії і охорони, суспільну оцінку і відношення до нього». Отже, ними віднесено до об'єкту правової (чи державно-правової) реформи вже не лише «умови функціонування державного апарату», а фактично всі компоненти правової системи [16, с. 124]. Отже, тут ми поділяємо висновок В. Лемака, що такий підхід можна назвати «розумінням правової реформи у широкому сенсі» [7, с. 121].

Узагальнюючи вищевказане, ми дотримуємося позиції, відповідно до якої «правову реформу» і «державно-правову реформу» слід розглядати як синоніми. Разом із тим вважаємо, що такий підхід не повинен означати зведення правової реформи до перетворень лише публічно-правової сфери. Не може бути правової реформи без державно-правової і навпаки. Така позиція заснована на низці аргументів. По-перше, зміна сутності держави передбачає зміну й публічно-правової сфери суспільства, проте не лише її. «Сутність держави» проявляється у функціях держави, котрі відображають не лише функції публічної влади. Реформувати публічно-правову сферу означає змінити правовий режим функціонування влади щодо приватно-правової сфери суспільства, іншими словами, змінити її можливості у відносинах із громадянським суспільством. По-друге, сумнівною є навіть теоретична можливість реформування системи державних інституцій, не зачіпаючи таких компонентів правової системи, як система права чи

правосвідомість. Зміна останньої якраз і є передумовою реформи системи владних відносин. По-третє, на сьогодні поширеним є розуміння держави як правової конструкції [7, с. 132].

Специфічною формою вираження об'єктивно необхідного та соціально детермінованого права у демократичному громадянському суспільстві покликаний бути закон, який узгоджується з природою відносин, що ним регулюються. Отже імперативність, соціальна обов'язковість закону має спиратися на сприйняття реального стану законодавства та розуміння права як гуманістичної цінності, тим самим і поняття закону підноситься до рівня права. У цьому полягає розмежування тоталітарного і гуманістичного погляду на закон як форму публічної громадянської згоди, офіційно визначеної міри соціальної злагоди [17, с. 67]. Це спосіб встановлення порядку і задоволення інтересів людини, громадських об'єднань тощо. Тому закони в громадянському суспільстві включаються у загальні потреби людини, адже вони задовольняються упорядкованим чином [18, с. 79].

За допомогою такого інструменту, як законодавство, держава впливає на творення нових соціальних відносин, здійснюючи правову реформу, регулює нові сфери суспільного життя, забезпечує організацію та функціонування державного і суспільного механізму, гарантує права і свободи людини, народу, справедливість, особливо в умовах формування ринкової економіки та нових політичних структур [19, с. 4]. Законодавство охоплює більшість галузей людської життєдіяльності, межі його регулятивного впливу на суспільні відносини у відповідності з ускладненням соціального життя постійно розширюються. Цілком очевидно, що особливості кожної сфери діяльності, її врегулювання повинні адекватно відображатися у законодавстві і слугувати критеріями його внутрішньої диференціації (галузевої структури).

Як правило, правова реформа не існує над законом і, навпаки, послідовна правова реформа за рамками закону практично неможлива. Правове реформування і законодавство – взаємопов'язані явища; законодавчі норми покликані впорядкувати суспільні відносини, зробити їх системними, регулюючими та здатними утвердити у поведінці і свідомості людей загально визнані принципи справедливості. Законодавство, виконуючи регулятивно-організуючі, стимулюючі та стабілізуючі функції в суспільстві, виступає єдиною можливим засобом універсального ствердження демократичних механізмів та інститутів, засобом забезпечення прав і законних інтересів людини у відносинах з громадянами та державою як системою влади [25, с. 89].

В той же час можна відзначити, що в сучасних умовах значення правової реформи набагато ширше і складніше, ніж це представлялося раніше. В першу чергу, правова реформа – розумна, ефективна, цивілізована форма управління суспільством в умовах переходу до сильної правової держави з ринковою економікою та ефективним законодавством. Вона є плодом, продуктом раціонального правового мис-

лення та базовим елементом реформування в цілому. Більше того, сьогодні правова реформа існує вже як явище суспільно-політичного та правового життя і одночасно – як важливий напрямок наукового дослідження. Саме тому Н. Матузов визначає правову реформу як комплекс ідей, завдань, програм, установок, що реалізуються у сфері дії права та за допомогою права [20, с. 495].

Перевагою цього визначення, на нашу думку, є те, що воно, з одного боку, показує органічний зв'язок правової реформи з ідеями, завданнями, програмами та націлює на глибоке вивчення всього комплексу цього явища, а з другого боку, орієнтує на реалізацію стратегічних і тактичних рішень у сфері дії права та за допомогою права.

А. Малько та К. Шундиків визначають правову реформу як науково обґрунтовану, послідовну і системну діяльність державних і муніципальних органів по створенню ефективного механізму правового регулювання, цивілізованому використуванню юридичних засобів в досягненні таких цілей, як якнайповніше забезпечення прав і свобод людини і громадянина, зміцнення дисципліни, законності та правопорядку, формування правової державності та високого рівня правової культури в житті суспільства й особи [21, с. 15]. В даному випадку увага авторів акцентується на тому, що реформа визначається саме як діяльність, форма активності суб'єктів, пов'язана з правом, з юридичною сферою, оскільки правова реформа, перш за все, покликана управляти процесами правового розвитку країни. Таке розуміння, на нашу думку, дозволяє підійти до цього явища як до «результату абстрагуючої роботи мислення» [22, с. 98] і поставити поняття правової реформи в ряд значущих наукових понять і категорій як загальної теорії держави і права, так і політології.

Таким чином, основними ознаками правової реформи є: по-перше, базування на праві; по-друге, здійснення правовими методами; по-третє, охоплення, головним чином, правової сфери діяльності; по-четверте, підкріплення, якщо це потрібно, силовими методами, примушенням; по-п'яте, публічність, офіційність; по-шосте, вона має зовнішній вираз у вигляді правових і організаційних форм її здійснення. У всіх випадках право виступає базовим і закріплюючим елементом правової реформи. У правовій державі може правити лише закон, а не олігархічні групи, або, як пише І. Козлихін, повинно бути «правління права» [23, с. 141].

Отже, як бачимо, єдиної думки щодо поняття «правова реформа» на даний час не існує. Більшість науковців, даючи визначення, характеризують лише основні елементи правової реформи. Загальну думку, що проявляється в юридичній літературі, можна звести до того, що основними елементами правової реформи є питання правового забезпечення ряду найважливіших напрямів формування та функціонування української державності і розвитку повноцінного громадянського суспільства, у тому числі:

- зміцнення основ і захист конституційного ладу;

- законодавче забезпечення системи прав людини в суспільстві, перш за все – реальних гарантій прав і законних інтересів особи;
- реформування державного управління;
- створення цілісної правової бази організації і діяльності судової системи і органів юстиції;
- забезпечення координації нормотворчої діяльності органів державної влади;
- формування правової бази й інституційна реформа правоохоронних органів;
- вироблення принципів напрямків і форм

здійснення реформи місцевого самоврядування;

- розвиток системи правового виховання, у тому числі зміцнення системи юридичної освіти та юридичної науки і ін.

Таким чином, правова реформа проводиться, в першу чергу, з метою реалізації положень Конституції України та зміцнення на її основі української державності, правових основ українського суспільства, а також забезпечення системності, плановості та скоординованості нормотворчого процесу в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белов Д.М. Конституційна реформа як наслідок формування нової парадигми конституціоналізму / Д.М.Белов // Віче. – 2012. – № 18. – С. 17-20.
2. Большой энциклопедический словарь. – М. 1998. – 2110 с.
3. Карпец В.И. Реформы и право в России: история и современность / В.И.Карпец // Реформы и право. – М., ГУ ВШЭ. – 2006. – С. 55-60.
4. Сафин Ф.М. Правовая реформа: проблемы реализации в субъектах Российской Федерации: Дис...канд. юр. наук.: 12.00.01. / Ф.М. Сафин – М., 1999. – 167 с.
5. Топорнин Б.Н. Правовая реформа и развитие высшего юридического образования в России / Б.Н.Топорнин. – М., Государство и право – 1996. – №7 – С. 35-36.
6. Ющик О.І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні / О.І. Ющик. – К., 1997. – 190 с.
7. Лемак В.В. Правова реформа в Чехії і Словаччині в умовах постсоціалістичної модернізації: теоретичні і практичні проблеми: Дис... д-ра. юр. наук: 12.00.01. / В.В.Лемак – Х., 2003. – 415 с.
8. Горобец В.Д. Правовая реформа в Российской Федерации: состояние и перспективы. Автореф. дис... канд. юрид. наук / В.Д.Горобец. – М., 1992. – 19 с.
9. Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы / Г.В.Мальцев. – М., 1999. – 511 с.
10. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – Монографія / В.М.Селіванов. – К.: Ін Юре, 2002. – 724 с.
11. Україна очима «Економіста» // Спостерігач. – 1994. – №5. – С. 2-18.
12. Пронюк Н.В. Національне законодавство і його роль у демократичних перетвореннях в Україні: Дис...канд. юр. наук: 12.00.01. / Н.В.Пронюк – К., 2004. – 198 с.
13. Оборотов Ю.Н. Традиции и новации в правовом развитии: Монография / Ю.Н.Оборотов. – Од., 2001. – 160 с.
14. Окушева Р.Т. Особенности процедуры внесения изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан: опыт и проблемы / Р.Т.Окушева // Право и политика. – 2000. – №8. – С. 14-21.
15. Тордія В.В. Судова реформа в Грузії: проблеми та шляхи її розв'язання / В.В.Тордія // Правова держава. Щорічн. наук. праць. – Вип.10. – К., 1999. – С. 248-253.
16. Шакун В.І., Колодій А.М. Правова система – основа державно-правової реформи в Україні / В.І.Шакун, А.М.Колодій // Державно-правова реформа в Україні. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1997 – С. 123-125.
17. Российское законодательство 1917 – 2001. Справочник. – М.: Издат. Радуница, 2001. – 584 с.
18. Неволин К. Энциклопедия законоведения. Сочин. в 2 т. / К.Неволин – К., 1839. – 633 с.
19. Гендерна експертиза українського законодавства (концептуальні засади) / Відп. ред. Т.М. Мельник. – К.: Логос, 2001. – 120 с.
20. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. Учебник / Н.И.Матузов, А.В.Малько. – М., 2002. – 711 с.
21. Малько А.В., Шундигов К.В. Правовая политика современной России: цели и средства / А.В.Малько, К.В.Шундигов // Государство и право. – 2001. – № 7. – С. 13-18.
22. Керимов Д.А. Философские проблемы права / Д.А.Керимов. – М., 1972. – 411 с.
23. Козлихин И. Право и политика / И. Козлихин. – СПб., 1996. – 291 с.
24. Белов Д.М. Проблеми реформування державної влади в умовах нової парадигми українського конституціоналізму / Д.М.Белов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – Випуск 19. – Ужгород. – 2012. – С. 65-69.
25. Белов Д.М., Ленгер Я.І. Правова реформа: засоби та технологія / Д.М. Белов, Я.І. Ленгер // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2008. – Випуск 11. – С. 88-92.